

UOT 1(091)

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ TÜRKÇÜLÜYÜN VƏ İSLAMÇILIĞIN NƏZƏRİ-FƏLSƏFİ ƏSASLARI

*Dos. Faiq Ələkbərli,
AMEA Fəlsəfə İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
faikalekperov@mail.ru*

XÜLASƏ

Məqalədə, ilk növbədə, Ə.Hüseynzadənin “türkçülük, islamçılıq və müasirlik” ideyası ilə bağlı fikirləri öz əksini tapmışdır. Onun türklük və islamlığı hansı anlamda vəhdətdə götürməsinin səbəbləri göstərilmişdir. Eyni zamanda, burada Ə.Hüseynzadənin nədən “osmanlı türkçülüynü” ideyasını müdafiə etməsinin nəzəri-fəlsəfi əsasları da araşdırılmışdır. Məqalədə göstərilir ki, Ə.Hüseynzadə “türkçülük, islamçılıq və müasirlik” və “osmanlı türkçülüynü” ideyalarını irəli sürməklə nəinki Azərbaycan türkçülüynü ideyasına qarşı olmuş, əksinə, Azərbaycan milli ideyasının (azərbaycançılığın) nəzəri-fəlsəfi əsaslarının formalaşmasında təkanverici rol oynamışdır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağı da Ə.Hüseynzadənin ideyaları əsasında qəbul edilmişdir. Məqalədə o da qeyd olunur ki, Ə.Hüseynzadə yalnız Azərbaycan türkləri üçün deyil, bütün Türk Dünyası miqyasında dəyərli bir mütəfəkkir olmuşdur.

***Açar sözlər:** Əli bəy Hüseynzadə, türk fəlsəfəsi, turançılıq, islamçılıq, osmanlı türkçülüynü*

Giriş

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan türk mütəfəkkirlərindən Həsən bəy Zərdabi, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və digərlərinin dünyagörüşlərində türk-İslam millətlərinin birliyi, yəni türkçülük və islamçılıq ideyaları mühüm yer tutmuşdur. Həmin dövrdə – 1900-1910-cu illərdə Əhməd bəy Ağaoğlu və başqaları “İslam millətçiliyi” ideyasına uyğun olaraq, əsasən, İslam tarixi və fəlsəfəsini tədqiq etdiyi halda, Əli bəy Hüseynzadə bu ideyanın hər ikisini eyni dərəcədə araşdırmış, islamçılıqla müqayisədə türkçülüynə nisbətən çox önəm vermişdir. Əslində, burada heç bir ciddi fikir ayrılığından, ziddiyyətdən söhbət gedə bilməz. Adıçəkilən mütəfəkkirlərin əsas məqsədləri bəllidir: müsəlman-türk dünyasının qurtuluşu. Bu qurtuluş yolunda isə bir qədər fərqli üsulların seçilməsi, müxtəlif mülahizlərin səslənməsi təbiidir. Digər tərəfdən, bütün türklər, o cümlədən müsəlman türkləri üçün din və millət, demək olar ki, eyni mahiyyət daşımışdır. Bu baxımdan, həmin dövrdə milli-dini demokratik cəbhəni təmsil edən ziyalılarımızdan

bir qisminin İslam-türk dünyasının nicatı üçün türkçülüynü öndərliyində türkçülük və islamçılığa – Y.Akçuraoğlu, Ə.Hüseynzadə və başqaları bu qəbildəndir; digərləri – Ə.Ağaoğlu, Q.Qarabəyov isə islamçılığın öncüllüyündəki islamçılıq və türkçülüyə üstünlük verirdilər.

XX əsrin əvvəllərində islamçılığın və türkçülüynü, xüsusilə siyasi türkçülüynü ən böyük mübariz insanlarından olan Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940) hələ 1905-ci ildə rus inqilabından öncə turançılığı təbliğ etmişdi. Buna örnək kimi, XIX əsrin sonlarında Ə.Hüseynzadənin yazdığı bir şeiri nümunə gətirmək mümkündür:

Sizlərsiz ey qövmi-macar, bizlərə ixfan (qardaş),
 Əcdadımızın müştərəkən mənşəyi Turan!
 Bir dindəyiz biz, həpimiz haqpərəstan;
 Mümkünmü bizi ayırsın İncil ilə Quran? (Hüseynzadə 2007 (1), 32).

Türk ziyalıları arasında ilk turançı hesab olunan Ə.Hüseynzadə turançılığı şiddət və qətiyyətlə müdafiə etməmişdir; yəni o, daha çox mədəni, şairənə turançı olmuşdur. Fikrimizcə, bir çox müəllifin (Y.Akçura və digərləri) də təsdiqlədiyi kimi, Ə.Hüseynzadənin əsl türkçülük fəaliyyəti Rusiya-Yaponiya müharibəsi ərəfəsində meydana çıxmışdır (Akçura 2010, 208).

Əli bəy Hüseynzadənin nəzəri-fəlsəfi yaradıcılığının Azərbaycan dövründəki (1905-1910) iki istiqaməti:

1) **mütərəqqiruhlu islamçılıq və türkçülük**, yaxud da “islamlaşmaq, türkləşmək və avropalaşmaq” kimi qeyd edilən “üçlü” düsturu; və

2) **“Osmanlı türkçülüynü”, “Osmanlı islamçılığın”** ideyalarını fərqləndirmək lazım gəlir.

Mütərəqqiruhlu islamçılıq və türkçülük

Ə.Hüseynzadə ilk olaraq 1904-cü ilin noyabrında Misirdə nəşr olunan “Türk” qəzetinə göndərdiyi “Məktubi-məxsus” məqaləsində, bəzi istisnaları nəzərə almasaq, bütövlükdə Y.Akçuranın “Üç tərəzi-siyasət” əsərindəki “osmançılıq, islamçılıq və türkçülük” ideyası ilə razılaşdığına işarə etmişdir. Belə ki, Ə.Hüseynzadə də Y.Akçura kimi “osmanlı milləti” ideyasını rədd edərək, əsas diqqəti müasirruhlu islamçılıq və türkçülük üzərində cəmləşdirmiş, yeni ideyanın islam-türk anlayışlarının bütövlüyü ətrafında yaranmasını vacib saymışdır. Ə.Hüseynzadə, bununla bərabər, Yusif bəyin “üçlü” proqramında islamçılıq və türkçülüynü vəhdət halından çıxarıaraq, ayrı-ayrılıqda götürülüb siyasiləşdirilməsinə etiraz etmişdir. Ədib hesab edirdi ki, bu məsələnin siyasiləşdirilməsi, xüsusilə də islamçılıq və türkçülüyə bölünməsi hələlik doğru deyildir. Bu mənada o, ayrı-ayrılıqda “islamçılıq” və “türkçülük” ideyalarının yaranmasının əleyhdarı kimi çıxış edir: “Süni olaraq ayrıca pantürkizm, panislamizm adları ilə məslək icadına nə lüzum vardır?” – deyərək Hüseynzadə 2007 (1), 30) səsini ucaldırdı.

Ə.Hüseynzadə ilk illərdə mədəni türkçülük və mədəni islamçılıqdan çıxış edərək, hər iki ideyanın bütövlüyünü, birliyini irəli sürür, bu mənada, bütün türk millətlərinin milli-dini birliyini zəruri hesab edirdi. O yaxşı anlayırdı ki, türklərin

həyatında vəhdət təşkil etməklə yanaşı, həmçinin ayrı-ayrılıqda da islamçılıq və türkçülüyn özünəməxsus yeri və rolu vardır. Bu baxımdan, Ə.Hüseynzadə mədəni cəhətdən islamı və türklüyü bütöv şəkildə gördüyünü ifadə etsə də, siyasi cəhətdən türk xalqlarının milli kimliklərini (türklüklərini) və dinlərini (islamlıqlarını) tanımalarını, bilmələrini vacib saymışdır: “Müsəlmanlar və özəlliklə türklər, harada olur-olsun – istər Osmanlıda, istər Türküstanda, istər Baykal gölü ətrafında, ya Qaraqorum civarında, bir-birlərini (yəni türklüklərini – F.Ə.) tanıyacaq, sünnilik, şiəlik və daha bilməm nəlik adları ilə məzhəb təəssübünü azaldıb “Qurani-Kərimi” anlatmağa qeyrət edəcək, dinin əsasının Quran olduğunu (yəni həqiqi islamlıqlarını – F.Ə.) biləcək olurlarsa, əl verməzmi?” (Hüseynzadə 2007 (1), 30).

Dövrün görkəmli mütəfəkkiri daha sonra qeyd edirdi ki, “əsl məsələ nə surətlə çalışmaq, nəyə çalışmaq və öyrənməkdir”. Yəni bir millət üçün hər şeydən əvvəl arzu ediləcək gücdür; bir millətin qüvvətli olması eynifikirli adamlar arasında mənəvi dəyərlərin inkişafı ilə bağlıdır; xüsusilə qarşılıqlı sevginin artmasına çalışılmalıdır. Eyni zamanda o, Rusiyada “tatar” adlı millətin olmadığını, kırımlıların, orenburqluların, kazanlıların “türk oğlu türk” olduqlarını vurğulamaqla (Hüseynzadə, 2007 (1), 30-31), türkçülüynü müəyyən qədər islamçılıqdan fərqləndirmişdir. Bu baxımdan, bir daha qeyd edirik ki, haqqında danışılan məqaləsində Ə.Hüseynzadə milli-dini bütövlük ideyasından çıxış etməklə yanaşı, müsəlmanlığın və türklüyün ayrı-ayrılıqda dərkinə vacib hesab etmişdir: “Müsəlmanız, onun üçün dünyanın hər nərəsində xeyirxahı bulduğumuz din qardaşlarımız tərəqqi etsə biz o tərəqqiyi canü dildən alqışlarız! Türkün, ona görə də türkün. Türkün hər yerdə tərəqqi və təkamül ilə məsud olmasını arzu edirik” (Hüseynzadə 2007 (1), 35). Hüseynzadə müəyyən mənada “ümmət” və “millət” anlayışlarını bir-birindən fərqləndirmiş, sonuncu məfhumu elmi dəqiqlik və konkretlik gətirməyə çalışmışdır (Balayev 2011, 37).

Ə.Hüseynzadənin Azərbaycanda olduğu dövəndə türklərin etnoqrafiyasına, dilinə, mədəniyyətinə, qədim dini-fəlsəfi təlimlərinə, ümumilikdə türk tarixinə həsr etdiyi yazılarında türklüyü və islamlığı bir-birindən fərqləndirməsi əksini tapmışdır. Mütəfəkkir türklərin dünya tarixi və mədəniyyətinin inkişafında oynadıqları fəvqəladə mühüm rolu yaxşı bilir və həmin əənələrin bir zamanlar yenidən dirçələcəyinə inanırdı: “Çəkilin ortadan! Mədəniyyət gəlir. Təbriz mücahidlərinin, Səttarxanların qalibiyyəti ilə gəlir” (Hüseynzadə 1994 (2), 114). Ə.Hüseynzadə milli-dini bütövlükdən çıxış etsə də, türk xalqlarının, o cümlədən, Azərbaycan türklərinin bir millət kimi təşəkkül tapmaları üçün milli və dini kimliklərini müəyyən mənada bir-birindən ayırıb siyasi iradə nümayiş etdirmələrini də zəruri saymışdır.

1905-ci il rus inqilabına qədər, “Məktubi-məxsus” məqaləsindən də göründüyü kimi, Ə.Hüseynzadə, əsasən, müasirruhlu islamçılıq və türkçülüyn vəhdətindən çıxış etmişdir. Belə ki, o, bütən müsəlmanları bir-birinə qardaş adlandırmış və türk xalqlarını sinfi mənsubiyyətlərindən asılı olmayaraq birləşməyə çağırmışdır. Bu mənada, ilk dövrlərdə türk-müsəlman xalqlarının nicatı uğrunda doğru yolun bolşevizm və ya da nasionalizm deyil, milli və müasirruhlu islamlıq olduğuna inanan Ə.Hüseynzadənin fikrincə, bu yolun tərəfdarları mütərəqqi islamçılardır.

Bizə elə gəlir ki, Ə.Hüseynzadə mütərəqqiruhlu islamçılıq və türkçülüyn (türkləşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq) vəhdəti ideyasını “Həyat”ın ilk sayında qələmə aldığı “Qəzetimizin məsləki” məqaləsində açıq şəkildə ifadə etmişdir. Bu məqaləsində o, M.F.Axundzadə, H.Zərdabi və başqa sələflərindən fərqli olaraq, tərəqqipərvəruhlu milli-dini ideyaları sistemləşdirməyə çalışaraq, onun başlıca prinsiplərini müəyyənləşdirmişdir. M.Ə.Rəsulzadə, Y.Akçuraoğlu, Z.Gökalp, M.B.Məmmədzadə və başqaları etiraf edirlər ki, Ə.Hüseynzadə 1906-1907-ci illərdə nəşr olunan “Füyuzat” jurnalında “islam əqidəli, türk qanlı və Avropa qiyafəli bir insan olalım”, – deməklə, bütün türk xalqlarının ortaq məfkurəsinə çevrilən “türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” ideyasının təməlini qoymuşdur.

Ə.Hüseynzadənin bu “üçlü” düsturuna görə, hər müsəlman-türk müasirruhlu milli və dini birlikdən çıxış etməlidir. Ə.Hüseynzadənin ideoloji-fəlsəfi baxışlarında milli və dini kimlik bir yerdə götürülürdü. O, belə izah edirdi ki, İslam istisna olmaqla, türklərin əksəriyyəti başqa dinlərə ciddi şəkildə meyil və istedad göstərməmiş, göstərənlər isə öz etnik mənşələrini belə unutmuşlar. Müsəlman türklər həm İslam aləminin mühüm bir istinadgahına çevrilmiş, həm də öz tayfa və milliyətlərini qoruyub-saxlamışlar (Hüseynzadə 2007 (1), 57).

Beləliklə, Ə.Hüseynzadənin türk xalqlarına çatdırmaq istədiyi başlıca fikir ondan ibarət idi ki, islamçılıq və türkçülükə yanaşı, bu ideyaların mahiyyəti ilə ziddiyyət təşkil etməyən Avropanın müsbət dəyərlərinin təbliği vacibdir. Qərb mədəniyyətini mənimsəmək heç də müsəlmanların, türklərin avropalaşması, avropalıları təqlid etməsi anlamına gəlməməlidir: “Türkün irtidat edib firəngləşməsi firənglərin ya mürtədlərin tərəqqisi deməkdir, yoxsa türk, ya müsəlman tərəqqisi demək deyildir!” (Hüseynzadə 2007 (1), 35). Bu zaman Ə.Hüseynzadə nəzəri-fəlsəfi şəkllə salmağa çalışdığı “üçlü” düsturunun reallaşmasını Türkiyə, Rusiya, o cümlədən Azərbaycan çərçivəsində məhdudlaşdırmayaraq, bütün türk və müsəlman dünyası bütövlüyündə görmüşdür.

Y.Akçuraoğluna görə Ə.Hüseynzadə “Qəzetimizin məsləki” məqaləsində deyil, “Bizə hansı elmlər lazımdır?” mövzusu ətrafında gedən mübahisələr əsasında yazdığı məqaləsində ilk dəfə tərəqqipərvər islamçılığın və türkçülüyn əsasını təşkil edən “üçlü” (islamlaşma, turkləşmə və avropalaşma) düstura üz tutmuşdur; bu “üçlü” düstur da çox keçmədən türk aləminin hər tərəfinə yayılmış, xüsusilə Osmanlı Türkiyəsində Z.Gökalp və başqaları tərəfindən dəstəklənmişdir (Akçura 2010, 209). Bizə elə gəlir ki, birincisi, bu “üçlü” düstur yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Ə.Hüseynzadə tərəfindən daha öncə irəli sürülmüş, yəni “Həyat”ın ilk məqaləsində müəyyənləşdirilmişdir. İkincisi isə, bu “üçlü” düstur sonralar yalnız Türkiyə türkçülüynü deyil, Azərbaycan türkçülüynü ideyasının da yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Hər halda, Hüseynzadə 1900-1910-cu illərdə bu “üçlü” düsturu irəli sürərkən konkret nə Azərbaycan və Azərbaycan türkçülüynü, nə də Türkiyə və Türkiyə türkçülüynü nəzərdə tutmuşdur. Fikrimizcə, o, həmin dövrdə nəzəri-fəlsəfi yönlü “üçlü” düsturunu bütün türk-islam dünyası üçün irəli sürmüş, sonralar bütün türk millətləri, o cümlədən Azərbaycan türkləri (M.Ə.Rəsulzadə və b.) və Türkiyə türkləri (Z.Gökalp və b.) ondan eyni dərəcədə yararlanmışlar.

Osmanlı türkçülüynü, ya da Osmanlı türk-islam birliyi

Ə.Hüseynzadə, fikrimizcə, 1900-1910-cu illərdə milli və müasirruhlu islamçılıqdan çıxış etsə də, bunun hədəflərinin qeyri-müəyyənliyini dərk etmiş və onunla müqayisədə konkretiyə daha yaxın olan “osmanlı türkçülüynü” ideyasını irəli sürmüşdür. Görünür, Ə.Hüseynzadə bütün müsəlmanların (ərəb, fars, türk və başqaları) “islam birliyi”nin mümkün olmadığını görərək, siyasi-ideoloji mənada diqqətini “türk-islam” birliyinə əsaslanan “Osmanlı türkçülüynü”nə, ya da “Osmanlı türk-islam birliyi”nə yönəlmişdir. Bu isə müəyyən mənada bütün türklərin Turan dövlətində (turançılıq-“panturanizm”) birləşməsi ideyası ilə səsleşirdi. Ə.Hüseynzadənin “Osmanlı türkçülüynü” ideyasını müdafiə etməsində, bu baxımdan, iki əsas faktor: 1) siyasi-ideoloji; 2) mənəvi-mədəni türkçülük mühüm rol oynamışdır. Y.Akçuranın təbirincə desək, İstanbullu İslam və türk dünyasının siyasi və ideoloji mərkəzi kimi görən Ə.Hüseynzadə, siyasətdə olduğu kimi, dil və ədəbiyyatda da, mərkəzi Osmanlı olmaqla türkçülüynə, yəni osmanlı türkçülüynə, hətta panturançılığa təkan verən ilk ziyalıdır (Akçura 2020, 212).

Siyasi-ideoloji türkçülük və islamçılıq

Bir məsələni xüsusi qeyd etmək istərdik ki, Ə.Hüseynzadə siyasi-ideoloji mənada “osmanlı milləti”, “osmanlı millətçiliyi”nin deyil, mərkəzi İstanbul olan “osmanlı türkçülüynü”nü, “osmanlı islamçılığı”nı müdafiə etmişdir. Yusif Akçura yazır: “Xüsusən “Füyuzat”da nəşr olunan məqalələrin məzmun və biçimindən Hüseynzadə Əli bəyin türk, türkçü, hətta osmanlıcı olduğuna dərhal qərar verilir. Bütün türklər arasında Osmanlı türkcəsinin yayılmasını, bütün türklərin ədəbi dilinin Osmanlı türkcəsi olmasını istəyir və özü yazılarını olduqca təmiz Osmanlı ədəbi türkcəsi ilə, o zamanlar İstanbulda mötəbər yeni ədəbiyyat cədidə üslubu ilə yazır. Siyasi cəhətdən Osmanlı dövlətini, Osmanlı türklüyünü müstəqil türklüyün nüvəsi sayır. Bu baxımdan, bütün türklük məsələsində görüşü, “Üç təzi-siyasət”in türkçülük fikrinə yaxın deməkdir” (Akçura 2010, 210).

Y.Akçuradan fərqli olaraq, Ə.Hüseynzadə isə türkçülüynü siyasi-ideoloji nüvəsinin Rusiya deyil, Osmanlı Türkiyəsi olduğunu irəli sürmüşdür. Buna səbəb kimi, türk məmləkətləri və türklərin siyasi baxımdan Rusiyanın əsarətində olduğunu göstərən Ə.Hüseynzadə hesab edirdi ki, yalnız siyasi və hüquqi cəhətdən müstəqil türk dövlətində türkçülük inkişaf edərək başqa türk ellərini öz ətrafında birləşdirə bilər. Onun fikrincə, yaxın zamanda türk-islam dünyasının oyanışı, inkişafı və yüksəlməsi Osmanlı dövləti, Osmanlı türklüyü ilə bağlıdır. Məhz Osmanlı türkçülüynü bütün türklər üçün siyasi güc və ideoloji mərkəzə çevrilərsə, bundan Rusiya türkləri, o cümlədən, Azərbaycan türkləri və başqaları qazanacaqlar. Bu baxımdan, müstəqil və ideoloji baxımdan daha çox təşkilatlanmış “Osmanlı türkçülüynü” bütün türk dünyasının mərkəzi rolunu oynaya bilər. O, həmçinin “Osmanlı türkçülüynü”nü və turançılığı Rusiya türkləri, o cümlədən Azərbaycan

türkləri arasında aparılan ruslaşdırma siyasətinə qarşı qoymuşdur. Başqa sözlə, bu ideyaları ötən 60-70 il ərzində Qafqazda Çar Rusiyasının ruslaşdırma, xristianlaşdırma, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda son dövrlərdə güclənən farslaşdırma ideologiyasına qarşı irəli sürmüşdür (Akçura, 2010, 236-237).

Bu, bir daha göstərir ki, müsəlman və türk dünyasının qurtuluşu üçün irəli sürülən milli-dini birlik (islamlıq və türklüyün vəhdətinə əsaslanan) ideologiyası baxımından, Ə.Ağaoğlu daha çox üstünlüyü islamçılığa, Y.Akçuraoğlu siyasi türkçülüyə verdiyi halda, Ə.Hüseynzadə ilk baxışdan, hər ikisinin birliyi mövqeyindən, yəni “ikili” düsturdan çıxış etmişdir. Bunun zahirən belə olduğunu hələ o vaxt dərk edən Akçuraoğlu qeyd etmişdir ki, əslində, Ə.Hüseynzadə onun kimi daha çox türkçülük ideyasının tərəfdarı olmuş, hətta Azərbaycan türkləri arasında “mədəni və siyasi türkçülük hərəkatı”nın ilk təbliğatçısı olmuşdur (Akçura 2010, 203-204). Fikrimizcə, burada Y.Akçuraoğlunun Hüseynzadəni məhz siyasi türkçülük hərəkatının deyil, “mədəni və siyasi türkçülük hərəkatı”nın ilk yayıcısı kimi qələmə alması təsadüfi deyildir. Bu, bir daha göstərir ki, 1900-1910-cu illərdə Azərbaycanda etnik türkçülük hərəkatı rüşeym şəklində olmuş, konkretlikdən (Azərbaycan türkçülüüyü) uzaq olaraq daha çox ümumi türkçülük (bütün türklərin birliyi – turançılıq) xarakteri daşımışdır. Bu hərəkat Vətənimizdə yalnız 1910-1920-ci illərdə milli şəkllə salınaraq, Azərbaycan türkçülüüyü formasında meydana çıxmışdır.

Bu baxımdan, 1900-1910-cu illərdə Ə.Hüseynzadənin “Osmanlı türkçülüüyü”nü, turançılığı bütün türk-İslam dünyasının oyanışı və birliyi kimi görməsinə başlıca səbəb, başqa türk millətlərindən (Azərbaycan türkləri, Kırım türkləri, Türküstan türkləri, İran türkləri və b.) fərqli surətdə onların siyasi müstəqilliyə və gücə sahib olmaları ilə bağlı idi. O hesab etmişdir ki, məhz Osmanlı türkçülüüyü bütün türk millətləri üçün bir güc və ideoloji mərkəzə çevrildiyi təqdirdə, başqa türk elləri, o cümlədən, Azərbaycan türkləri uğur qazana bilərlər. Bu mənada, bəzi müəlliflərin Ə.Hüseynzadənin türk birliyinə əsaslanan “osmanlı türkçülüüyü” ideyası ilə digər türk millətlərini osmanlı millətinin içərisində əritməyə çalışması fikri ilə razılaşmırıq (Balayev 2011, 27).

Fikrimizcə, Ə.Hüseynzadənin “Osmanlı türkçülüüyü”nü bütün türklüyün nüvəsi kimi götürməsi Azərbaycan türkçülüüyünün ziddiyyəti kimi deyil, əksinə, təkənverici amili kimi baxmaq lazımdır. Bu baxımdan, M.Ə.Rəsulzadə tamamilə doğru qeyd edirdi ki, həmin dövrdə Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu və onların həmfikirlərinin irəli sürdükləri ümumi türkçülük ideyası ayrı-ayrı türk etnoslarında (azərbaycanlıları, kırımlıları, tatarları, türkmənləri və b.) müstəqillik eşqi yaradaraq onları inqilabiləşdirmişdi: “Onlar ayrı-ayrılıqda qarşılarındakı yağılarn çox böyük güclərinin qorxusundan azadlıqdan, müstəqillikdən söz belə açmazdılar. Bununla belə, onların kiçik ellər yox, ünlü tarixi, eləcə də gələcəyi olan çoxmilyonlu ulusun – millətin üzvləri olmalarını anlamaları, doğıal-təbii olaraq ümidlərini artırıb, yüzilin yağısı ilə dönmədən döyüşməyə çağırırdı” (Rəsulzadə 2012 (1), 52).

Bu o deməkdir ki, Ə.Hüseynzadə həmin dövrdə ayrı-ayrı türk dövlətlərinin yaranması ideyasını müdafiə etməsə də, birmənalı şəkildə ona qarşı da olmamışdır.

Sadəcə, Ə.Hüseynzadə dövrün reallıqlarından çıxış edərək yeganə müstəqil olan Osmanlı türkçülüynü gücləndirməyə və möhkəmləndirməyə çalışır, bu yolda digər türk millətlərinin ona dəstək verməsinin vacibliyini vurğulayırdı. Bu baxımdan o hesab edirdi ki, çar Rusiyasının əsarəti altında olan türk-tatar xalqları da, ilk növbədə, Osmanlı türkçülüynü müdafiə etməlidirlər. Fikrimizcə, türkçülük nəzəriyyəsi baxımından bu mülahizə həmin dövr üçün ən real baxış idi. İslamla-türkçülüynü yenicə bir-birindən ayırmağa başlayan və bunu bəzən istəməyərəkdən edən milli mütəfəkkirlər, o cümlədən Ə.Hüseynzadə üçün türkçülük ruhunun parçalanması, yəni ayrı-ayrı etnik-milli türkçülüyə bölünmə hissi çox yad və uzaq bir idi. Bu məsələləri doğru dəyərləndirən milli ideoloq Rəsulzadə yazırdı: “Panislamizmədən qurtulan türk ictimai-siyasi düşüncəsi birdən-birə indi çatdığı gerçək milli ideyaya o anda çata bilməzdi. Bu, psixoloji baxımdan aydındır. Müharibə və ümumi təhlükə şəraitində islam birliyi kimi böyük və əhatəli şüardan imtina edən millətçilər onun əvəzinə, eyni təsir gücünə malik şüar irəli sürməli idilər. Bu, ancaq milli birlik ola bilərdi: “Din birliyiçəği keçdi, indi tarixi uluslar – millətlər irəli aparır. Yaşasın, Dünaydan-Altayadək türk uluslarının birliyi!” (Rəsulzadə 2012 (1), 51-52).

Türkçülükdən real-milli türkçülüyə keçid yalnız o zaman baş verdi ki, 1911-1913-cü illərdə Osmanlı Balkanlarda məğlub duruma düşdü və bununla da türkçülüyn nüvəsi olmaqdan kənara çıxdı. Məhz bu hal türkçülükdə yeni bir dönmənin başlanğıcı oldu, bir çox türkçülər romantik-özəkçilik türkçülükdən (Türk birliyi – Turan dövləti) müəyyən qədər uzaqlaşaraq, real-milli türkçülüyə meyil göstərdilər. Doğrudur, Ə.Hüseynzadə bu halda da daha çox türk birliyi ideyasına sadıq qalmışdır. Bu, Hüseynzadənin ümumi türkçülükdən yaranmış Azərbaycan türkçülüynü (milli azərbaycançılıq) və onun nəticəsi olan Azərbaycan Cümhuriyyətinə qəbul etməsinə əngəl olmamışdır. Hər halda, onun Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə qələmə aldığı “Azərbaycanda düşündüklərim” adlı məqaləsi bunun bariz nümunəsidir.

1918-ci ildə Türkiyə Hökuməti tərəfindən Ə.Ağaoğlu ilə birlikdə milli dövlət qurulması məsələsində Cümhuriyyətin ideoloqları ilə fikir mübadiləsi aparmaq üçün Azərbaycana gələn Ə.Hüseynzadə yazır: “Hilali-Əhməriyyənin bayrağı bizimkinin eyni olan, fəqət al-rəngli milli bayrağında bəyaz hilal qarşısında beşulduzlu yerinə, səkkizulduzlu bir ulduz bulunan məmləkətdən, Qafqasiya Azərbaycanından, Azərbaycan Cümhuriyyətindən, daha doğrusu, Qafqasiya türk dövlətindən bir az bəhs etmək istərəm” (Hüseynzadə 2008 (3), 366). O qeyd edir ki, Azərbaycan türk dövlətini çiyin-çiyinə qoruyan Türkiyə və Azərbaycan türkləri bir-birlərini mükəmməl anlayırlar: “... Çünki Azərbaycan avam xalqı ilə Anadolu köylüsünün dili lap bir-birinin eynidir! Bir-birini anlamayanlar isə rus məktəblərində yetişib, lisanları ruslaşmış olan Azərbaycan oxumuşları və İstanbulun seçilmişlər ailəsinə məxsus istilahlər işlədən şəxslərdir” (Hüseynzadə, 2008 (3), 367). Azərbaycan və Türkiyə türklərinin bir-birinə qovuşmasını tarixi hadisə, təbii bir cərəyan kimi qəbul edən Hüseynzadənin fikrincə, hər iki türk millətinin bir-birinə qarışması ilə bütün türk milləti müasirləşmiş, güclənmiş və bütövləşmiş olacaqdı. Belə ki, imperializm,

nasionalizm və sosializm cərəyanlarının fəaliyyət mərkəzinə çevrilən Azərbaycan, Azərbaycan türkləri bu müxtəlif cərəyanların təsirində nə edəcəyini bilmir, mühakiməsini itirirdi. Türkiyə türklərinin onların imdadına çatması ilə yalnız Azərbaycan deyil, həm də Türkiyə türkləri xilas oldu (Hüseynzadə 2008 (3), 367).

Deməli, Ə.Hüseynzadə Azərbaycan türkcülüyü məfkurəsinin gerçəkliyə çevrilərək onun əsasında siyasi və hüquqi cəhətdən müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin yarandığını görərək, iki müstəqil türk dövlətindən – Azərbaycan və Türkiyədən və onların bir-birinə dayaq olmasından bəhs etmişdir. Doğrudur, T.Svyatovski yazır ki, həmin dövrdə Ə.Hüseynzadə Cənubi Qafqaz bölgəsi üçün üç seçimdən: 1) Qafqaz federasiyasından; 2) müstəqil türk, gürcü və erməni dövlətlərindən; və 3) Qafqaz türklərinin Türkiyəyə birləşməsindən bəhs etmişdir (Svyatovski, 1990, 10-24). Çox güman ki, bu seçimlər arasında Ə.Hüseynzadə Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqil bir türk dövləti kimi var olmasını daha vacib hesab etmişdir. Hüseynzadə həmin məqaləsində müəyyən qədər Azərbaycanın müstəqil bir dövlət kimi var olmasına inamını ifadə etmişdir.

“Osmanlı türkcülüyü”nün ikinci amilini təşkil edən mədəni-mənəvi türkcülüyə gəlincə, öncə qeyd edək ki, 1900-1910-cu illərdə Azərbaycanda dil və ədəbiyyat məsələsi ilə bağlı iki istiqamət mövcud idi. “Həyat”, “Füyuzat” və digər qəzet-jurnallarda Ə.Hüseynzadə başda olmaqla, Əhməd Kamal, İskəndər bəy Məlikov və başqaları osmanlı ədəbi dil siyasəti əsasında bütün türklərin bir araya gəlmələri və vahid ideya ətrafında birləşmələri üçün ortaq dilin vacibliyini irəli sürür və bütün türklərin ortaq ədəbi dil kimi Türkiyə türkcəsini görürdülər.

Onlar deyirdilər ki, ədəbi dil kütləvi ola bilməz, o ancaq oxumuşlar, təhsilli adamlar üçündür; buna görə də ədəbi dilin sadələşməsinə çalışmaq lazım deyildir; ədəbi dil nə qədər çətin və ağır olsa, bir o qədər də mötəbər olar. Osmanlı ədəbi dilinin ən tanınmış tərəfdarı Ə.Hüseynzadə qeyd edirdi ki, qəzetin dilini sadələşdirmək əvəzinə, camaata, yəni Azərbaycan türklərinə öz ana dili olan osmanlı türkcəsini öyrətmək lazımdır. Ədəbi dildə yazmağa nə Qafqazdakı türk şivələri, nə də qədim türkcə yarayır. O, dilimizi əcnəbi lüğətlərlə doldurmaq əvəzinə, Türkiyənin İstanbul şivəsinin ədəbi dil kimi işlədilməsini məqsəduyğun hesab etmişdir

Ə.Hüseynzadə “Yazımız, dilimiz və “İkinci elimiz” (1909) məqaləsində Türkiyənin İstanbul şivəsinin ortaq türkcə olduğunu əsaslandırmaq üçün yazır ki, ayrı-ayrı türk ləhcələrini inkişaf etdirməkdənsə, vahid türkcə üzərində düşünmək lazımdır. Onun fikrincə, əlifba və dil ilə bağlı islahatçı ideyaların ancaq Qafqazda, xüsusilə Tiflisdə M.F.Axundzadə, M.Rza, M.Şahtaxlı və başqaları tərəfindən irəli sürülməsi düşündürücüdür: “Üçyüzmilyonluq İslam dünyasının əlifbasının altmış-yetmiş milyon türkün imlasını bir hökmi qaraquş ilə türkün, islamın mərkəzindən uzaq olan yuvalarından birdən dəyişmək istəyirlər! Halbuki, böylə mühüm bir əmr üçün özlərində lazım gələn məlumatdan əsər belə yox! Türkün imlasını islahı üçün deyil, sərf və nəhvi mükəmməl bilmək, bəlkə bütün türklərin tarixinə, ədəbiyyatına, etnoqrafiyasına, fonologiyasına lazımınca aşına bulunmaq tələb edər” (Hüseynzadə 2008 (3), 360). Fikrimizcə, bu məsələdə Ə.Hüseynzadə tamamilə haqlı idi. Belə ki, Türkiyə türkcəsindən ayrı Azərbaycan türkcəsinin inkişafında, eləcə də əlifba islahatı

məsələsində əvvəlcə Çar Rusiyası, sonralar Sovet Rusiyası ideoloqlarının maraqlı, hətta icraçı olmaları təsadüfi deyildi. Hər iki halda məqsəd bir idi: Azərbaycanı türk dünyasından, xüsusilə Cənubi Azərbaycan və Türkiyə türklərindən ayırmaq.

Qeyd edək ki, Ə.Hüseynzadənin “Osmanlı türkçülüynü” nəzəriyyəsi istər 1900-1920-ci illərdə, istərsə də sonralar, bəzi Azərbaycan türk ziyalıları tərəfindən tənqid olunmuşdur. Bu məsələdə onu tənqid edənlər əsas səbəb kimi, Ə.Hüseynzadənin “Osmanlı türkçülüynü”nü həddən artıq ideallaşdırmasını, xüsusilə dil və ədəbiyyat məsələsində ifrata varmasını göstərirlər. Bəzilərinə görə o, türkçülüynü “Osmanlı türkçülüynü” formasında irəli sürməklə, Azərbaycan milli-türk ideyasından kənara çıxmışdır. Bu baxımdan, bəzi Azərbaycan türk ziyalıları Ə.Hüseynzadəni milli bir ideoloq kimi “türkləşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq” üçlü düsturunu qəbul etməklə yanaşı, ancaq siyasi-ideoloji mənada türk birliyi, dil və ədəbiyyatda “osmanlı şivəsi”nin ortaq türkcə kimi qəbulu məsələsində onunla həmrəy olmamışlar.

“Osmanlı türkçülüynü” nəzəriyyəsindən çıxış etdiyinə görə, Ə.Hüseynzadə və başqalarını tənqid edən çağdaşlarından F.B.Köçərli, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, A.Şaiq və başqaları hesab edirdilər ki, Azərbaycan türk ədəbi dilini osmanlılaşdırmaq əvəzinə, xalqa yaxınlaşmaq yolunu tutmaq lazımdır. Onların fikrincə, bu dili mürəkkəbləşdirmək deyil, sadələşdirmək, yəni geniş xalq kütlələrinin anlaya biləcəyi bir şəkllə salmaq lazımdır. Ədəbi dil də xalqın öz dilidir, bu dil hamı üçündür; hamı yazıb-oxumalı, cəmiyyətin inkişafında yaxından iştirak etməlidir. Ədəbi dil sadə olmalı, onu hamı başa düşməlidir. Xüsusilə, “mollanəsrəddinçi”lər, o cümlədən, C.Məmmədquluzadə osmanlı türkcəsinin bütün türklərin ortaq ədəbi dil olması ideyasına qarşı çıxmışdır (Məmmədquluzadə 2004, 519). Başqa bir “mollanəsrəddinçi” – Ö.Faiq isə yazır ki, osmanlı ləhcəsinə qayıtmaq darsa, minillərdən bəri təqlid etdiyimiz ərəb və fars imlasından imtina edib, türk sözlərimizi və türk adlarımızı bərpa etməliyik (Nemanzadə 2006, 169). Həmin dövrdə bu məsələ ilə bağlı F.B.Köçərli “mollanəsrəddinçi”lərlə eyni mövqedə durmuşlar (Köçərli 2007, 125).

Sovetlər Birliyi dönəmində C.Məmmədquluzadə xatirələrində yazırdı ki, Hüseynzadə 1910-cu ildə yenidən Türkiyəyə mühacirət edərkən, Tiflisdə onların idarələrinə baş çəkərək, xalqa yaxınlaşmaq yolu olan Azərbaycan türk ədəbi dilinin inkişafı uğrunda mübarizə aparən “molla nəsrəddinçi”ləri təqdir etmişdir. Belə ki, Hüseynzadə “molla nəsirəddinçi”lərə demişdir: “Açıq yazmağı da bacarmaq lazımdır” (Dadaşzadə 1967, 250-251). C.Məmmədquluzadənin bu sözlərinə inasaq, Ə.Hüseynzadə bütövlükdə, bütün türklərin ortaq ədəbi türkcəsi kimi Türkiyə türkcəsini (İstanbul şivəsini) görməklə yanaşı, zaman-zaman hər bir türk millətinin öz doğma şivələrini inkişaf etdirmələrini və ədəbi şəkllə salmağa çalışmalarını təqdir etmişdir. Ümumilikdə, “İstanbul şivəsi”ni həddən artıq ideallaşdırmasını nəzərə almasaq, Ə.Hüseynzadənin ortaq türk ədəbi dilinin yaranması məsələsində haqlı olmasına şübhə etmirik.

Yeri gəlmişkən, Ə.Hüseynzadə 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultayda iştirak etmişdir. Həmin qurultayda böyük aydınımız “Qərbin iki dastanında türk” (1926) mövzusunda çıxış etmişdir. Həmin çıxışdan da görmək mümkündür ki,

Ə.Hüseynzadədə “türkçülük” ideyası yüksələn xətlə davam etmişdir. Ədib bu əsərində italyan Tokvato Tassonun “Qurtarılmış Qüds” və portəgiz Kamoensin “Luziada” mənzum dastanlarında türkün izini axtarmışdır. Ziyalı bu əsərləri tədqiq edərək, orta əsrlərdə türk millətinin Avropa ədəbiyyatında öz əksini tapdığını göstərməyə çalışır. Kamoens “Luziada” mənzum əsərində avropalıları, yəni ingilis, alman, italyan, fransız və başqalarını bir-biri ilə boğuşmaqdan, türklərlə mücadiləyə çağırır. Ə.Hüseynzadəyə görə, türklərə yaxından bələd olmayan bir avropalı şairin belə mövqə tutması insanı düşündürməyə vadar edir. O yazır: “Kamoens, Məhəmmədi dənə, mələnətkar və islamı “Guruhi-cühələ” dini sifəti ilə tovsif etdiyi kimi, türk ismi keçdikcə buna zalım, qəddar, vəhşi, barbar sifətlərini əlavə etməkdən çəkinməz” (Hüseynzadə 2007 (1), 435). Azərbaycan aliminin fikrincə, Kamoensin türklərə qarşı olan bu münasibətinin səbəbi 1) türklərin müsəlman olmaları, 2) türklərin portəgizlərlə bir neçə dəfə savaşmaları, 3) ən mühümü, türklərin portəgizlərin Şərq ilə, Hind ilə, Hind-Çin ilə ola biləcək münasibətlərinə bir əngəl olmalarıdır (Hüseynzadə 2007 (1), 435).

Kamoensdən fərqli olaraq italyan mütəfəkkiri T.Tasso islamı anladığı, təqdir etdiyi kimi, türkləri də tanımış və təqdir etmişdir. Tasso türkləri ərəb, yunan və başqa millətlərlə müqayisə edərkən, onları çox yüksək, üstün tutur. Türk qəhrəmanlarından bəhs edərkən avropalı, yəni italyan şairi olduğu halda, Tassonun türk mütəfəkkirindən heç bir fərqi yoxdur. Ə.Hüseynzadə yazır: “Şair çox epik, çox bitərəfdir. Bu kimi mövzulara girişərkən özünü bir türkün vəziyyətinə qoyur və onun ruhunu anlamaq istər” (Hüseynzadə 2007 (1), 436). Beləliklə, Ə.Hüseynzadə hər iki avropalı mütəfəkkirin əsərlərinin timsalında türklərin hansı mövqə tutduqlarını aydınlaşdırmaq istəmişdir.

Yuxarıdakı fikirlərimizi yekunlaşdıraraq qeyd etmək istərdik ki, Ə.Hüseynzadənin Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə və başqaları ilə yanaşı, SSRİ dövründə Azərbaycanda ilk siyasi islamçılardan (panislamist) və türkçülərdən (pantürkist) biri kimi qələmə verilməsi təsadüfi olmamışdır. Doğrudur, hər bir kəs təmsil etdiyi quruluşun, ideologiyanın timsalında Ə.Hüseynzadənin irsini dəyərləndirməyə çalışsa da, istənilən halda, onların hər biri Ə.Hüseynzadənin bir fikir adamı, ideoloq kimi böyüklüyünü etiraf etmək məcburiyyətində qalmışdır; məsələn: Azərbaycan türklərindən Əli Nəzmi (Nəzmi 2006, 448) və Əlabbas Müznib hələ 1910-cu illərdə etiraf edirdilər ki, dövrlərində yeni nəslin öncül alimi və ideoloqu Ə.Hüseynzadədir (Müznib 2006, 111).

Ə.Hüseynzadənin türkçülük məsələsində milli ideoloqluğunu sonralar M.Ə.Rəsulzadə, Z.Gökalp, Y.Akçura, M.B.Məmmədzadə və digər mütəfəkkirlər dəfələrlə qeyd etmişlər; məsələn, Y.Akçuraya görə, Ə.Hüseynzadə müsəlman türkləri arasında ilk turançı, ilk panturançı hesab olunurdu (Akçura 2010, 174-205). Rəsulzadə isə bu məsələni bir qədər də dəqiqləşdirərək yazırdı: “Füyuzat” jurnalı “Türk Yurdu”nda olduğu kimi aydın, ardıcılıqla olmasa da, türkçülük mövzusunun daha öncə işə salmış, hətta mərhum Ziya bəyin son çağlarda “Türk millətindənəm, islam ümmətindənəm, qərb mədəniyyətindənəm” çağırışı ilə göstərdiyi anlamı Əli bəy Hüseynzadə “Türkqanlı, islamimanlı və firənggeyimli olaq” formulu ilə

açıqlamışdı. Azərbaycan mətbuatının, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatının şüurlu metodik bir biçimdə milli türk ideologiyasını işə salmaq düşüncəsi isə I Dünya savaşı öncəsində, illərində daha çox gəlmişdir” (Rəsulzadə 2012 (2), 48). M.B.Məmmədzadə qeyd edir ki, Azərbaycan Milli Hərəkətinin kamilləşməsində, Azərbaycan ictimaiyyətinin şüurlanmasında “Füyuzat” jurnalı və onun əsas yazarı Ə.Hüseynzadə müstəsna rol oynamışdır (Məmmədzadə 1992, 47). Yeri gəlmişkən, Ə.Hüseynzadənin türkçülüyn, islamçılığın təbliğində və inkişafında tutduğu mövqe, oynadığı rol yalnız çağdaşları və türk aydınları tərəfindən deyil, sovet ədəbiyyatında da bu və ya digər formada etiraf olunmuşdur (Azərbaycan Kommunist Partiyasının oçerkləri 1986, 165).

Bu baxımdan, yeni dövr tədqiqatçılarından Yaşar Qarayev (Qarayev 1996, 363-364), Aydın Balayev (Balayev 2011, 17-18), Rasim Mirzə və başqaları doğru qeyd edirlər ki, türkçülük şüuru öncə Çar Rusiyasının türk xalqları arasında yaranmış, siyasi türkçülüyn əsaslarını isə “Həyat” və “Füyuzat”da Azərbaycan türklərindən Ə.Hüseynzadə işləyib-hazırlamışdır.

Nəticə

Göründüyü kimi, XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə 1900-1910-cu illərdə Ə.Hüseynzadənin islamçılıq və türkçülüyn ən tanınmış ideoloqlarından biri olmasını, bu və ya digər mənada istər tərəfdarları, istərsə də əleyhdarları etiraf etmişlər. Bu, Ə.Hüseynzadənin yalnız Azərbaycan türk milləti üçün deyil, bütün türk dünyası üçün nə qədər dəyərli bir alim və mütəfəkkir olmasını sübut edir. Fikrimizcə, bu mənada XX əsrin ilk on ilində islamçılığın və türkçülüyn Azərbaycanda ən böyük mübarizə adamlarından biri olmuş Ə.Hüseynzadənin dəyərini anlatmaq üçün yeni “kəşflər” etmək deyil, sadəcə, onun elmi-fəlsəfi irsini cəmiyyətə doğru-dürüst çatdırmaq lazımdır. Qeyd olunmalıdır ki, Ə.Hüseynzadənin “üçlü” düsturu (türkçülük, islamçılıq və avropaçılıq) və “Osmanlı türkçülüynü” ideyası türkçülüyn üçüncü mərhələsini təşkil edən və onun nəticəsində meydana çıxan Azərbaycan türkçülüynü (milli azərbaycançılıq) ideyasının formalaşmasında əvəsiz rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Akçura Yusif (2010). Türkçülüyn tarixi. Bakı, Qanun
2. Azərbaycan Kommunist Partiyasının oçerkləri (1986). İki cildə I cild, Bakı: “Azərnəşr”, 1986
3. Balayev Aydın (2011). Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955). Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı
4. Dadaşzadə Arif (1967). Seçilmiş əsərləri. 1-ci cild. Bakı, “Azərnəşr”
5. Qarayev Yaşar (1996). Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı, “Sabah”
6. Hüseynzadə Əli (2007/1). Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”
7. Hüseynzadə Əli (1994/2). Siyasəti-fürusət. Bakı, “Elm”

8. Hüseynzadə Əli (2008/3). Seçilmiş əsərləri. İki ciddə II cild. Bakı, "Çaşıoğlu"
9. Köçərli Firudin (2007). Ana dili//Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı, "Şərq-Qərb"
10. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin (2012/1). Panturanizm. Qafqaz sorunu. Bakı, "Təknur"
11. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin (2012/2). Qafqaz türkləri. Bakı, "Təknur"
12. Məmmədquluzadə Cəlil (2004). Əsərləri. IV cildə, II cild. Bakı, "Şərq-Qərb"
13. Müznib Əlabbas (2006). Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb"
14. Məmmədzadə Mirzə Bala (1992). Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, "Nicat", 1992
15. Nemanzadə Ömər Faiq (2006).F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb"
16. Nəzmi Əli (2006). Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb"
17. Святоховский Тадеуш (1990). Русский Азербайджан 1905-1920 гг. "Хазар" журнал, №1.

Доц. Фаик Алекперли

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ ТЮРКСТВА И ИСЛАМИЗМА В МИРОВОЗЗРЕНИИ АЛИ БЕКА ГУСЕЙНЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В статье, в первую очередь, нашли отражение мысли А.Гусейнзаде об идеях “тюркства, исламизма и современности”. В исследовании показано – на чем основываются его мысли о единстве тюркства и исламизма. Вместе с тем выявляются теоретические и философские основы защиты идеи “османского тюркства” со стороны А.Гусейнзаде. В статье показывается, что с выдвиганием идей “тюркства, исламизма и современности” и “османского тюркства” А.Гусейнзаде не только не выступал против идеи азербайджанского тюркства, но, более того, сыграл роль толчка в формировании теоретических и философских основ национальной идеи Азербайджана (азербайджанства). Не случайно, трехцветный флаг Азербайджанской Народной Республики был принят на основе идей А.Гусейнзаде. В статье также отмечается, что А.Гусейнзаде был видным мыслителем не только Азербайджана, но и всего тюркского мира.

Ключевые слова: Али бек Гусейнзаде, тюркская философия, туранизм, исламизм, османское тюркство.

Assoc. Prof. Faig Alakbarli

THE THEORETICAL AND PHILOSOPHICAL BASICS OF ISLAMISM AND TURKISM IN ALI BAY HUSEINZADA’S VIEW

ABSTRACT

The article reflects A.Huseynzada’s ideas of “Turkism, Islamism and Modernity”. The study shows the reason of his opinion on the unity of the ideas of Turkism and Islamism. Moreover, it reveals the theoretical and philosophical reasons for the defense of A.Huseynzada’s idea of “Ottoman Turkism”. The article shows that with the promotion of the ideas of “Turkism, Islamism and modernity” and “Ottoman Turkism” A.Huseinzada in fact opposed the idea of Azerbaijan Turkism and played a role of impetus in the formation of the theoretical and philosophical foundations of national idea of Azerbaijan (Azerbaijanism). It is not accidental that

the tricolor flag of the Azerbaijan Democratic Republic was adopted on the basis of A. Huseinzada's ideas. The article introduces A. Huseinzada as a prominent thinker in Azerbaijan as well as in the entire Turkic world.

Keywords: *Ali bay Huseinzada, Turkic philosophy, turkism, islamism, Ottoman turkism.*

Çapa tövsiyə etdi: prof. Rafail Əhmədli